

Miquel Tarradell i *Pollentia*, trenta-nou anys de ciència

*Jaume Cardell Perelló*⁴⁰

Universitat de les Illes Balears

Record el Dr. Tarradell assegut a un dels balancins de la planta baixa de Can Domènec. Estaven al segon aiguavés, entre el portal del carrer i el del pati. Hom confiava que un dels pocs brins d'aire que a l'estiu circulen per la murallada Alcúdia es dignés a visitar el casal. D'esquena a l'escala que dona a la planta noble i una mica regirat cap a l'entrada, esperava l'arribada dels qui al matí havíem treballat al «camp», que així en diem de l'àrea de les excavacions. Al matí havia estat treballant sol o amb el Dr. Arribas i ara tocava fer balanç de la jornada d'excavació abans d'anar una estona a la mar i, després, a dinar.

Tarradell escoltava amb un somriure els comentaris dels americans, dels seus deixebles i de nosaltres, els estudiants com jo mateix era en aquell moment. Escoltava, com dic, amb un somriure que el feia més proper. Sabia escoltar, però també comunicar. Quan parlava convidava a la reflexió amb el poder de la suggestió que produïa el seu discurs teixit amb idees clares i ben estructurades.

He de reconèixer que l'admirava. M'he penedit moltes vegades de no haver aprofitat més el seu afecte i la seva saviesa. Eren les darreries dels anys vuitanta del passat segle, però el projecte *Pollentia* havia començat molt abans, i Miquel Tarradell i Mateu n'era el pare.

Ben bé la història de les investigacions arqueològiques modernes a la ciutat romana de *Pollentia* comença el 1950, quan Tarradell fa una estada a l'Institute of Fine Arts de Nova York (Prevosti, 2011, 353). Allí les circumstàncies s'aliaren per posar-lo en contacte amb William J. Bryant. Ens explica Núria Tarradell que, en una carta datada el 26 de maig del 1950, Mr. Bryant manifesta la seva sorpresa en rebre una carta procedent de Nova York i escrita en castellà del director del Museu de Tetuan, a qui ell havia escrit feia un mes per demanar-li informació sobre els romans al Marroc espanyol. La carta de Mr. Bryant anava dirigida al predecessor del seu pare, Don Pelayo Quintero y Atauri, nom que havia tret d'una publicació. En constatar que el nou director del Museu de Tetuan era temporalment als Estats Units, li proposa una trobada. La casualitat volgué que es coneguessin als Estats Units. Allí coneixerà l'hispanista Walter W. S. Cook i també el professor Daniel Woods, amb qui Tarradell treballaria tants anys.

Així i tot, les relacions de la William L. Bryant Foundation amb Mallorca van iniciar-se uns anys abans, el 1945, quan William J. Bryant, fill del que dona nom a la fundació i president d'aquesta, contactà a través de la Societat Arqueològica Lul·liana amb Rafel Isasi, aleshores comissari de Belles

40. jaumecardell@gmail.com

Arts a l'illa, per estudiar la represa de les excavacions de *Pollentia*.⁴¹ Rafel Isasi Ransome era un coronel d'artilleria que a partir del 1923 col·laborà amb Gabriel Llabrés Quintana,⁴² catedràtic d'institut i delegat d'excavacions arqueològiques a Mallorca, en les tasques d'excavació de la ciutat romana. Entre els seus objectius hi havia constatar que les evidències que es trobaven a les finques de la zona de Santa Anna corresponien realment a *Pollentia* i recuperar objectes de significat valor artístic (Arribas *et al.*, 1973, 18; Merino, 1994, 40; Arribas, 2000, 18). Aquesta labor, de manera més o menys continuada, havia de durar fins poc abans de la Guerra Civil. Els resultats ens deixen un gust agredolç. Per una banda, es varen exhumar talles com el tors del toracat o objectes de bronze com ara l'estendard del *collegium iuvenum* (Arribas *et al.*, 2000, 18). Per l'altra, els resultats de les intervencions estan mancats d'una contextualització estratigràfica i topogràfica. A més, un cop recuperats elements artístics, es tornava a cobrir l'excavació, obligat pel fet de treballar en terrenys privats. Aquest sistema impedia en la majoria dels casos la interpretació de les restes arquitectòniques localitzades a les rases. La poca documentació publicada presenta llacunes insalvables pel fet de no utilitzar criteris estratigràfics, i pel que fa als materials obtinguts s'ha de dir que foren dipositats al Museu de Bellver sense un registre adient. (Arribas *et al.*, 1973, 21). El 1973, Tarradell i Arribas es lamentaven de les conseqüències d'aquest sistema, que, tot i que era excusable per ser propi de l'època, no havia de facilitar les investigacions arqueològiques futures, ans al contrari (Arribas *et al.*, 1973, 22). Un exemple el trobam quan, una vegada finalitzades les excavacions de l'àrea de *Sa Portella* i iniciades les del Fòrum, Tarradell i Arribas es dolien de les rases fetes per Llabrés i Isasi en aquesta zona. Les excavacions dels anys vint i trenta del segle passat disposaren d'un important finançament per part de la Junta de Excavaciones y Antigüedades de Madrid, cosa que va permetre la remoció d'una gran quantitat de terra, i això, afegit a la brevetat d'una única memòria (Llabrés *et al.*, 1934), dugué Tarradell i Arribas a advertir que «la excavación del foro se ha visto gravemente comprometida por este precedente» (Arribas *et al.*, 1987, 123).

En qualsevol cas, el 1945, als ulls de William J. Bryant, semblava que Rafel Isasi era l'home idoni per donar continuïtat a les excavacions de *Pollentia*. Però un estrany afer arran de la suposada localització d'un derelicta a la badia d'Alcúdia posà en perill el futur vincle de la William L. Bryant Foundation amb Mallorca. El mecenes habilità una copiosa suma per fer front a la investigació del vaixell, però Isasi utilitzà els diners en altres tasques suposadament relacionades amb *Pollentia*, que mai no pogué justificar. Morí el 1948. Decebut, William J. Bryant es centrà en el projecte de l'amfiteatre de *Tarraco*.

La sort va voler que amb el nomenament d'un nou comissari d'excavacions, el Sr. Amorós, i la intercessió del representant de la fundació americana a Espanya, el Sr. González Guijarro, Mr. Bryant tornés a girar els ulls vers *Pollentia* i adquirís el 1952 la finca de sa Solada, on es troba el teatre romà. L'any següent hi començaren les excavacions amb Martín Almagro⁴³ com a director i Lluís Amorós

41. Pel que fa a *Pollentia*, les excavacions arqueològiques pròpiament dites s'iniciaren al segle xx, tot i que els precedents que en refereixen l'existència els podem remuntar a la *Historia del Reyno de Mallorca* del metge i sacerdot renaixentista Joan Baptista Binimelis (s. xvi-xvii), qui ja la situava en el solar que ocupa, als voltants de l'església de Santa Anna d'Alcúdia. Així i tot, el problema no es considerava resolt en tant que alguns erudits locals mantingueren la hipòtesi d'una altra localització. Es fonamentava la conjectura en la similitud toponímica existent entre la ciutat romana i el municipi veí de Pollença. En qualsevol cas, a més de les evidències arquitectòniques del teatre de la ciutat, visibles d'antuvi, moltes eren les troballes numismàtiques, escultòriques i epigràfiques fetes a l'entorn de la petita església gòtica de Santa Anna que referien la localització d'un gran jaciment romà.

42. Mort Gabriel Llabrés, en seria successor en la direcció de les campanyes d'excavació del 1930 i el 1931 el seu fill Joan Llabrés (Merino, 1994, 40)

43. Els anys de postguerra es dugueren a terme petites intervencions a *Pollentia*. Així, entre el 1944 i el 1949, els treballs continuaren amb exploracions a la finca de Sa Portella. En aquesta finca, sota la direcció de Martín Almagro, catedràtic de la Universitat de Barcelona i director del Museu Arqueològic de Barcelona, i la supervisió de Lluís Amorós, va aparèixer un tram

com a codirector. Almagro immediatament nomenà col·laborador Antoni Arribas Palau, que durant tants d'anys havia de compartir amb Tarradell la direcció de les excavacions de la ciutat. El mateix any, 1953, la William L. Bryant Foundation comprà Can Domènec, un casal renaixentista fruit de la remodelació d'algunes cases gòtiques, per facilitar la investigació i donar estada als arqueòlegs (Amorós *et al.*, 1953, 3; Doenges, 2005, 6). Poc després, aquest casal havia d'acollir una institució que va canviar l'arqueologia de *Pollentia* i de Mallorca.

Gràcies a les aportacions de William J. Bryant, l'any 1956 The William L. Bryant Foundation acollia el projecte d'excavació de la ciutat romana de *Pollentia*. A aquest efecte, es constituí l'any següent el Centro Arqueológico Hispano-Americano de Baleares, entitat que havia d'articular les relacions entre la fundació nord-americana i l'administració espanyola. La seva seu s'establí al recentment adquirit casal de Can Domènec, al centre de la ciutat d'Alcúdia. Al mateix temps, també funcionava com a centre de recerca i acolliment dels investigadors i com a Museu Arqueològic Municipal. Aquesta dada suposà un tomb en la investigació arqueològica de Mallorca i una aposta de futur que havia de traspassar els límits insulars.

Constituïren el nucli fundacional els americans Daniel Woods, professor del Manhattanville College de Nova York, Walter W. S. Cook, de l'Institute of Fine Arts de la Universitat de Nova York, i Sterling Dow, de la Universitat de Harvard, mentre que la part espanyola la componien, a més dels erudits locals Joan Pons i Lluís Amorós, els arqueòlegs Lluís Pericot Garcia, catedràtic de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, Martín Almagro Basch de la Universidad Complutense de Madrid, i el que era l'ideòleg i després conductor del gran projecte que estava a punt de començar, Miquel Tarradell i Mateu, llavors catedràtic de la Universitat de València (Woods, 1970, 5; 1983, 17-22; Arribas *et al.*, 1973, 21; 1978, 7). La bona entesa entre Cook i Tarradell havia donat el seu fruit.

Quedava molt per fer i el panorama que presentava la investigació a les dues Balears no era gens encoratjador. Amb la seva proverbial capacitat de síntesi, Tarradell ens descriu la realitat arqueològica de les dues illes:

Les illes de Mallorca i de Menorca són molt interessants des del punt de vista dels estudis prehistòrics, perquè tingueren, abans de l'ocupació romana, una cultura de gran personalitat, diferent de les que es desenvoluparen paral·lelament a la Península i de la qual ens ha quedat una extraordinària quantitat de vestigis, alguns de gran categoria monumental. Sorpren, doncs, que fins ara les excavacions sistemàtiques siguin més aviat escasses. A part de les campanyes organitzades fa una quarantena d'anys per l'Institut d'Estudis Catalans i alguna excavació feta per la Universitat de Cambridge, els estudis han estat obra d'erudits del mateix país, sense una organització sòlida que els ajudés ni en l'aspecte científic ni en l'aspecte material. Així, llurs resultats, sovint brillants, no han tingut gairebé mai el caràcter d'una empresa continuada, i, si fem una revisió una mica a fons dels nostres coneixements actuals, sorpren la poca base de la majoria de les afirmacions que circulen pels llibres. Pel que concerneix l'època romana, les coses més aviat són pitjors. L'enorme mèrit i el respecte que ens mereixen els treballs duts a terme per una sèrie de mallorquins i menorquins benemèrits no ens permeten de silenciar aquesta indiscutible realitat (Tarradell, 1960, 25).

Aquest era el punt de partida des del qual Tarradell, amb trenta-set anys i la càtedra de València recentment guanyada, encetà l'etapa de l'arqueologia moderna a *Pollentia*. Era el 1957 quan a la finca

de la muralla de la ciutat. Els mateixos Almagro i Amorós, ajudats per Samuel Vilaire, mestre nacional d'Alcúdia, i mossèn Jaume Ques, vicari de la parròquia, entre el 1949 i el 1950 treballaven a la necròpoli de Can Fanals, al límit sud de *Pollentia* (Almagro *et al.*, 1953-1954).

de Sa Portella, sota la direcció de Miquel Tarradell i de Daniel Woods, tenia lloc la primera campanya. Al mateix temps, la fundació de Vermont quedava vinculada a *Pollentia* fins a l'any 1997. Tarradell començava així el seu projecte amb una evident intenció de treballar pel país.

L'any següent, coincidint amb l'obertura d'un nou front a les excavacions de la necròpoli de Son Real, s'incorporà a la direcció de la segona campanya de Sa Portella un altre dels personatges clau en la història moderna de les excavacions de *Pollentia*, Antoni Arribas Palau, catedràtic de la Universitat de Granada. Ambdós acabarien les seves vides lligats a la direcció de les excavacions de la ciutat romana. D'aquesta relació, el mateix Tarradell apuntava: «Trenta-cinc anys de treball junts i no ens hem barallat ni discutit mai; és extraordinari» (Padró *et al.*, 1993). A més de l'exquisida educació de Mr. Woods, pens que el respecte mutu que es professaven els dos catalans amagava una amistat. Tampoc no puc deixar de citar la Dra. Glòria Trias, que amb una fina discreció ajudà a mantenir la investigació.

Des d'un principi, el projecte de Tarradell tenia la voluntat i la necessitat d'integrar els investigadors i erudits illencs en l'empresa de transformar l'arqueologia balear. Amorós des del seu càrrec i Samuel Vilaire i Jaume Ques amb les seves ganes varen ser dels primers. Mascaró Pasarius, treballador incansable en la prehistòria i protohistòria mallorquines i menorquines, i especialment Damià Cerdà Juan, estudiós del comerç a través de les àmfores, en són uns altres. Aquest darrer comentava moltes vegades que Tarradell, als autodidactes, els havia acollit en el món de la ciència. Damià Cerdà professava una sincera admiració envers el catedràtic, de qui es considerava amic (sentiment que em consta que era correspost). En un altre àmbit, Guillem Rosselló Bordoy, que a partir del 1961 havia de dirigir el Museu de Mallorca, mantingué relacions amb els projectes que des de Can Domènec la William L. Bryant Foundation realitzava a *Pollentia* i a Son Real.

Pollentia es convertí en punt de referència al mateix temps que Can Domènec esdevenia un centre de formació d'arqueòlegs. Han passat per *Pollentia* insignes deixebles de Tarradell. En són una mostra escollida Gabriela Martín o Enric Llobregat, joves participants de la renovació cultural que el catedràtic impulsà a València. Altres deixebles són Mercè Roca i Roumens, de la Universitat de Barcelona i que havia de ser la seva continuadora en la direcció de les excavacions, Joan Sanmartí i Grego, avui catedràtic d'aquesta institució, i Núria Tarradell, també professora de la Universitat de Barcelona.

Aquesta és sols una mostra dels seus deixebles més directes, i ben segur que en deix de citar molts, perquè la llista dels qui vàrem poder fruit de la saviesa de Miquel Tarradell a les excavacions d'Alcúdia seria interminable. Sols citaré els que han donat continuïtat al projecte que inicià el catedràtic de la Universitat, com diuen les seves targetes de visita. Són Margarita Orfila Pons, avui catedràtica de la Universitat de Granada i successora que va ser d'Antoni Arribas en la direcció de *Pollentia*, i Miquel Àngel Cau Ontiveros, professor de recerca ICREA a la Universitat de Barcelona i actual director de les intervencions arqueològiques.

Com hem vist, Tarradell es trobà a les Illes amb un terreny per a l'arqueologia molt singular i ric, però quasi erm de professionals del país. El panorama actual és ben diferent. Me refereixo a tots aquells que es dediquen a l'arqueologia preventiva alhora que investiguen fora de la cobertura de les institucions científiques. En el panorama balear molts, per no dir la gran majoria, s'han format a les excavacions de *Pollentia*, és a dir, en el projecte que inicià Tarradell i que amb Arribas desenvoluparen primer a Sa Portella i després al fòrum, a més d'intervencions puntuals a altres finques, com ara Can Basser (Tarradell, 1977).

Pollentia ha servit i continua servint per crear professionals que, com Tarradell, volguessin treballar pel país passant necessàriament per comprendre l'antiguitat, ja que, en paraules seves, «en la nostra història no podem prescindir de l'estudi de l'època antiga si volem entendre l'estructura del

país» (Tarradell, 1978a, 13). A Tarradell li interessava l'estudi de la societat (Roig, 1977, 16), i era ben conscient de la importància de *Pollentia* per entendre la societat antiga de les Balears. Amb la claredat que el caracteritza, escriu: «Dentro del panorama de la Mallorca romana, *Pollentia* pesa demasiado para limitarnos a los problemas de la Ciudad y de sus alrededores inmediatos. El estudio de la romanización de la isla pasa *volens nolens* por Alcúdia». Més avall, en el mateix paràgraf adverteix del perill dels localismes: «Una ciudad no es una isla y si bien *Pollentia* se inserta dentro de una historia específica, que es la vida antigua de Mallorca y del conjunto de las Baleares en época romana, no es posible comprender el fenómeno si lo desgajamos del conjunto» (Tarradell, 1978b, 295). És el trencament amb una manera de fer arqueologia i la proposta d'una nova visió de futur encara que avui ens semblin evidents les paraules del professor. Llavors el que suggeria era una nova manera de fer ciència, de treballar per al país i de, gosaria dir, desterrar el provincianisme.

Amb una visió de conjunt que pocs gaudeixen, Tarradell destacava els punts clau en el discurs científic i sabia destriar entre el que era important i el que no. Per això no entrava en discussions estèrils, com ara si els esforços dedicats al talaiòtic eren superiors als dedicats a l'antiguitat. Era conscient del canvi que estava vivint i no sé si també ho era del que ell estava produint. Crec que mai no ens ho hauria aclarit.

Confia en la nova Universitat de les Illes Balears com a element de progrés i renovació. Una de les peces clau d'aquesta nova universitat era precisament Antoni Arribas. Res d'estrany, perquè Tarradell estimava la Universitat i havia contribuït, a partir d'aquesta, a transformar València. Per què no es podia produir el mateix fenomen aquí? Hi havia camp per investigar. El 1983, en el simposi d'arqueologia «*Pollentia* y la romanización de las Baleares», Tarradell posà de manifest que si bé *Pollentia* era la punta de la investigació de l'antiguitat a les Balears amb un equip d'investigació consolidat, per contra, estava gairebé tot per fer a la resta de ciutats antigues de Mallorca, com Palma, la *civitas Bocchoritana*, de la qual pràcticament sols es coneix la localització, i *Guiium* i *Tucis*, de les quals ni això se sap.

L'altre camp d'investigació que Tarradell pensava que era necessari treballar és el del poblament rural d'època romana. Per una banda, apunta com a línia d'investigació la perduració dels nuclis talaiòtics fins a l'època de l'Imperi. Diu: «Serà indispensable que algú estudiï les fases romanes dels *hàbitats* talaiòtics». Per altra banda, se sorprèn que no sigui conegut un sol cas de *vil·la* romana ni a Mallorca ni a Menorca, essent com són construccions típiques del món rural romà a tot arreu (Tarradell, 1983, 126).

Efectivament, Tarradell, en el simposi del 1983, un cop consolidat *Pollentia*, ens deixava un «programa» i ens feia així hereus del seu projecte d'Alcúdia, que a dia d'avui funciona a ple rendiment. Cada estiu es congreguen a les excavacions prop d'un centenar d'investigadors i estudiants de procedències molt diverses, fins i tot dels Estats Units, com ara de la University of Portland.

Malgrat que el 1997 la William L. Bryant Foundation donà per extingida la seva vinculació amb *Pollentia*, un consorci entre el Ministerio de Cultura, el Govern Balear, el Consell de Mallorca i l'Ajuntament d'Alcúdia continuava finançant les excavacions, que actualment també compten amb tres directors: Miquel Àngel Cau Ontiveros, Maria Esther Chávez Álvarez i Catalina Mas Florit. Per altra banda, els seus suggeriments sobre l'estudi del món rural romà a Mallorca i Menorca trobaren a la Universitat de les Illes Balears qui els recollís. Margalida Orfila, llavors vinculada a aquesta universitat, acceptà el repte i va dedicar-hi la seva tesi doctoral (Orfila, 1988), i darrere del seu treball en vingueren molts que han aprofundit en el coneixement del món rural romà a Mallorca i Menorca. Recollir tota la bibliografia generada a partir de les propostes de Miquel Tarradell superaria a manta l'extensió d'aquest breu esbós, que se centra en el significat que, a través de la recerca sobre *Pollentia*, va deixar aquest barceloní a la terra que era també seva, Mallorca.

En una entrevista amb Baltasar Porcel, Tarradell comentava la transformació intel·lectual que s'havia produït a València des de la seva arribada. Lligava la revalorització intel·lectual de la llengua a una renovació tècnica de les especialitats universitàries. Acabava explicant que el procés que es donava a València era, en definitiva, normal en el procés del que ell anomenava «desprovincianització». Concloïa el comentari explicant que «la clave del problema reside ahora en saber hasta qué punto la acción renovadora tendrá continuidad y extensión». (Porcel, 1971, 151)

I nosaltres podem concloure que l'acció renovadora de Miquel Tarradell ha tingut continuïtat i extensió a Mallorca.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, Martín; AMORÓS, Lluís (1953-54). «Excavaciones en la necrópolis romana de Can Fanals de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)». *Ampurias*, núm. XV-XVI, p. 237-277.
- AMORÓS, Lluís; ALMAGRO, Martín; ARRIBAS, Antonio (1954). «El teatro Romano de *Pollentia* (Mallorca)». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVII, p. 281-295.
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel; WOODS, Daniel E. (1973). *Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca)*. Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España, 75).
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel; WOODS, Daniel E. (1978). *Pollentia II. Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca)*. Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España, 98).
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel (1987). «El Foro de *Pollentia*. Noticias de las primeras investigaciones». A: *Los foros romanos de las provincias occidentales*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 121-136.
- ARRIBAS, Antonio; ORFILA, Margalida; TRIAS, M. Glòria (2000). «Història de les investigacions desenvolupades a *Pollentia*». A: ORFILA, Margarita (ed.). *El Fòrum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 17-24.
- DOENGES, Norman A. (2005). *Pollentia. A Roman Colony on the Island of Mallorca*. Oxford (BAR International Series, 1404).
- LLABRÉS BERNAL, Juan; ISASI RANSOME, Rafael (1934). *Excavaciones en los terrenos donde estuvo enclavada la Ciudad romana de Pollentia. Memoria de los Trabajos practicados en 1930-1931*. Madrid: Junta Superior del Tesoro Artístico.
- MERINO SANTISTEBAN, Josep (1995). «La sortida dels materials arqueològics de *Pollentia* envers el Museo Arqueológico Nacional». A: ROSSELLÓ, Guillem (ed.). *Actes del III Congrès. El nostre patrimoni cultural: El patrimoni tudat (1836-1994)*. Palma: Societat Arqueològica Lul·liana, p. 39-50.
- ORFILA PONS, Margalida (1988). *La Necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del sur de la isla de Mallorca*. Oxford (BAR International Series, 397).
- PADRÓ, Josep; PREVOSTI, Marta; ROCA, Mercè; SANMARTÍ, Joan (1993). «El professor Miquel Tarradell i Mateu». A: *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial, p. III-VIII.
- PREVOSTI I MONCLÚS, Marta (2011). «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 349-385.
- PORCEL, Baltasar (1971). «Tarradell y la vida de las piedras». A: *Los encuentros*. Barcelona: Destino, p. 145-141.
- TARRADELL, Miquel (1960). «L'actualitat arqueològica a Mallorca i Menorca». *Serra d'Or*, vol. II, núm. 5, p. 25-26.

- TARRADELL, Miquel (1977). «Primeres notícies de la crisi del segle III d. de C. a Mallorca». *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i de Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, núm. 28, p. 27- 32.
- TARRADELL, Miquel (1978a). *Les ciutats romanes als Països Catalans*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- TARRADELL, Miquel (1978b). «Pollentia. Esquema de aproximación històrica.» A: TARRADELL, M.; ARRIBAS, A.; ROSSELLÓ, G. (ed.). *Historia de Alcúdia*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, vol I, p. 293-357.
- TARRADELL, Miquel (1983). «La romanització de Mallorca: Alguns aspectes i un programa». A: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la romanización de las Baleares. XXI centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, Julio 1977)*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 123-128.
- WOODS, Daniel E. (1970). *The roman colony-Pollentia. La colònia romana de Pollentia*. Palma (Talaiot Monografias Mallorquines, 5).
- WOODS, Daniel E. (1983). «La Fundación William L. Bryant». A: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la romanización de las Baleares. XXI centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, Julio 1977)*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 17-22.

